

זיקלין כהנוב: למוות ניתה מוודרנית (ב)

בחודש הארוך בו גסס אבי במוסד לזקנים חשוכי-מרפא תפסתי מהרבות המשפחות, מהרבים הזקנים הגלמודים שהם קרבנות התנאים של המיתה המוודרנית. ייסורי הזקנים ומשפחותיהם, התוצאות של תקופת-חיים מתמשכת לגבי החברה, הפתיעו את כולנו, מה-גם שאין אנו אוהבים להתעכב במחשבתנו על חולי ומוות. אבל מחובתנו לחשוב על בעיות הזיקנה המופלגת מפני שעקב התקדמותה של הטכנולוגיה הרפואית הרי רוב הסידורים החברתיים שלנו לדאגה לזקנים מפגרים במידה אכזרית אחר הדרוש, ורוב האמונות וההנחות התרבותיות שלנו ביחס לחיים ומוות נתרוקנו מתוכן.

לא כמומחית אני כותבת את הדברים האלה, אבל אין אדם צריך להיות מומחה כדי שיהיו חבלי-הגסיסה המתמשכים עד לסאדיזם של אהובי-נפשו קרובים להביא עליו חורבן כמעט. נכון יותר לומר שאלפי אנשים רגילים צריכים לשאת בתוצאות של מה ש"מומחים" ו"מחקריהם" מעוללים לכולנו, דברים שעדיין לא למדנו להשתלט עליהם או להסמיכם לסביבה אנושית. אין די בכך שיעשו שימוש בתוצאות המחקר הרפואי לגבי חולים זקנים; שילובם המחודש בחברה הוא שיהיה בגדר התקדמות של ממש, ואפשר גם שאחד הצדדים הנשחתים ביותר של הציביליזציה בת-זמננו הוא המחשבה שההתפתחות הפרועה של המדע והטכנולוגיה, בתלוש מערכים אנושיים ובלי יחס להשפעותיהם על חייהם של בני-אדם, היא בגדר "קידמה". במונחי הז'רגון של המדע החברתי השגור עכשיו קיים מצב של מתיחות חריפה בין החוקרים "המרופזים במחקר ותלושים מן הקהילה" ובין הקהילה האנושית שבה הם פועלים. המושגים המיושנים-לכאורה של סולידאריות, צדקה וחמלה בין בני-אדם, ועצם משלח-היד הנעלה של הרפואה, פינו מקום ל"תהליך" ביורוקרטי אטום-לב שאינו מתחשב כמעט בבני-אדם. החיים עצמם שוב אינם מתת מסתורית הניתנת ונלקחת אלא מזהים אותם במובן החמרני ביותר עם "סחורה" הנצרכת, ומובן שככל אשר ירבו "לצרוך" אותה כך ייטב—בין שהמדובר הוא בגלידה או במחלה, בנפלאם או בקוויאר.

מסתבר שהתנאים בישראל אינם גרועים ואינם טובים מכפי שהינם בשאר חברות "מפותחות", אבל האמריקאים, ההולנדים והצרפתים יכולים להסתדר בבעיות שלהם—ואם לא, הרי זה עניינם; מה שמתרחש בארץ-ישראל הוא ענייננו במישרים. הוא נוגע לנו באמצעות הורינו, ובאמצעותנו-אנו ישפיע על ילדינו. יתר על כן, רבים מאתנו נוהגים בהתאם לערכי-מורשה יהודיים כגון ערכו של מוות וערכה של קבורה בארץ-ישראל, ומשום כך דווקא הטיפול בזקנים מעורר סלידה שבעתיים. בתחילה נחרדתי לנוכח התנאים ששררו בישראל, ועיקר מחשבתי היה איך אפשר יהיה להבטיח כאן טיפול אנושי וטכני משופר. אחר-כך התחלתי לתהות אם יש לנו בכלל

זכות להאריך חייהם של בני-אדם מעבר לגבולות מסוימים, ואם עולה זכות זו על זכותנו לקצרים. "גבולות מסוימים" הוא מושג טעון סכנה, יודעת אני, שהרי מי יחליט היכן הגבולות, ועל דעת מי? לכן אין בידי להעלות כאן אלא רעיונות מקוטעים, אפילו סותרים את עצמם. כותבת אני את הדברים בתקוה שבני-אדם, אנשים רגילים, יתיצבו ביושר-לב בפני הבעיה ויתורו אחר פתרונות אנושיים ורחמניים יותר לתנאי המיתה המודרנית ולא יסתתרו להם סתם מאחרי הכללות הסודות על קדושת החיים, תוך כדי התעלמות מסבלות הזקנים ומן הבעיות הנובעות מאותן שנות-חיים נוספות. אולי טמון איזה פתרון באיזו פשרה בלתי-נוחה, כפוף לאיזון מתמיד בין שתי עמדות שניגוד קטבי ביניהן: מצד אחד, לספק טיפול אנושי משופר כל זמן שעדיין הזקנים מפיקים איזו הנאה מחייהם—ומצד שני, להשלים עם המוות כרע הכרחי במחזור הטבע, להשלים עם העובדה כי "לעפר נשוב", ולא להאריך את חייהם של בני-אדם מהלאה לגקודה מסוימת, שאין איש יחיד יכול להחליט עליה אלא שהחברה בכללותה תוכל לעיין בה מחדש ולהגדירה מחדש. המוות עצמו הוא ענין של פשרות בלתי-נוחות ומשתנות תדיר בין סדר הטבע לסדר התרבות. הטיפול שאנו נותנים לזקנים, לגוססים ולמתים הוא רק צד אחד ביחס ההדדי שבינינו בחברה ובתרבות נתונה, וכמה מן ההנחות של התרבות בה אנו חיים הן הזקקות להערכה מחודשת; כי הטכנולוגיה הרפואית המאריכה עד אין-קץ את ימי הזיקנה היא עצמה חלק של מצב תרבותי.

אין שום איש יחיד יכול להחליט מתי צריך להפסיק את הטיפול הרפואי באדם חולה ולהקיפו תחת זאת בדאגה אוהבת עם שיניחו לטבע ליטול את הדברים לידי. אין פתרונות מן המוכן, אין כללים מוסכמים, וכל נסיון של פתרון יכול להיות רק נסיון של פשרה בין הטבע לתרבות, ובטרם תותן לו סמיכות קיבוצית מן הראוי לפחות שידונו בו ביושר לא רק רופאים, עובדים סוציאליים, מנהיגים דתיים ומדינאים, יועצים משפטיים וכלכליים, אלא בני-אדם מן המניין הצריכים לשאת בסבלם של הדברים האלה. לא די שצריכים הזקנים ומשפחותיהם ליצור קבוצות-לחץ להשגת יתר עזרה וטיפול אלא צריך גם לעיין מחדש בהרבה מן המושגים שאנו דבקים בהם אלא ששוב אין אנו חיים על-פיהם. בדיקתן של מטבעות-לשון שגורות יהיה בה כאן מן המאָלף. האם היו בני-אדם אומרים "כל עוד יש חיים יש תקוה" לולא התכוונו לתקוה להחלמה חלקית לפחות? וכלום היו בני-אדם אומרים זאת שעה שהתקוה היחידה הנותרת להם היא להיגרר חדשים על חדשים כפגר חי, אותה רוח-רפאים המרדפת את הפולקלור ועתה היתה למציאות?

כמה עובדות ומספרים

באחד מאותם ספרים עליזים עד-להפחיד המכוונים אל העתיד (ז'ן פּוּרָאסְטִייה, "40,000 השעות") נתקלתי במספרים האלה בנוגע לצרפת. בזמן המהפכה הצרפתית היתה תחזית-החיים הממוצעת בין 20 ל-25 שנה, המשך הממוצע של חיי-גישוואים היה 18—17 שנים, ופחות משליש מן הוולדות האריכו ימים מעל לגיל 11. רוב

הילדים נתיחמו בגיל 14, ורק איש אחד מארבעה הגיע לגיל 45. כיום, בחברות תעשייתיות "מפותחות" ובאלו המקיפות אותן כגון ישראל, תחזית-החיים הממוצעת היא בין 70 ל-80, ובקרוב אפשר שתגיע ל-90, כלומר קרוב לקצה-הגבול האורגאני הממוצע של חיי אדם, שהוא 100 שנה. פירוש הדבר שקרוב לרבע מן האוכלוסיה שלנו יהיו תלויים בעתודות שנצברו על-ידי המשפחות והמוסדות החברתיים בלי שיהיו הם עצמם יצרניים.

כאן מתבקשות מספר שאלות שראוי לתת עליהן את הדעת. כמה יהיה עלינו לשלם בביטוח-זיקנה כדי שיופקו צרכינו כיאות משך 20 או 30 שנים של חיים חסרי-פעילות? האם מבחינה פסיכולוגית רוב בני-האדם עשירותם מספקת להם להאריך ימים כל כך, וכלום כדאי לחיות בבדידות, בשיעמום ובניווון האיומים של רוב בתי-הזקנים? נניח לרגע שהמחקר הרפואי יתרכז עכשיו בהכשרתם של בני-אדם להימנות על כוח-העבודה הפעיל עד גיל שמונים ולמעלה מזה—מה תהיינה תוצאות הדבר לגבי הצעירים הנכנסים לשוק-העבודה בזמן שהאוטומציון מחוללת מהפכה בסולם המקצועות והתעסוקה? כפי הנראה נעשים עתה מחקרים (ראה אצל נורפרט ויגר, "אלוהים והגולם בע"מ", הפרק על "נקודות מסוימות שבהן הקיברנטיקה פולשת לתחום הדת") במגמה להאריך את החיים עד-אין-קץ, ואפילו להגיע לאלמוות. מה תהיינה התוצאות הצפויות לאנושות אם נחיה כולנו, למשל, מאתיים שנים צנועות?

הטבע והתרבות

להלכה החיים נכבדים בעינינו וקדושים הם לנו, אך האם כן הדבר מעבר לגבולות מסוימים המוגדרים הגדרה תרבותית? בדומה לכל שאר היצורים החיים, גם בני-האדם חייבים להרוג כדי לאכול; אין כל דרך אחרת להתקיים. אף לא לצמחונים. אבל אמצעים תרבותיים ריסנו את המין האנושי כדי להגן על אספקת המזון אשר בחשבון אחרון תלוי בה קיומה של כל קבוצת-אנוש. הרבה שבטים של אינדיאנים-אמריקאיים ביקשו מחילה לפני לכתם לציד מרוחות של בעלי-חיים בהזכירם להן שגם החיות הורגות כדי לאכול, ומבטיחים היו שהם, בני-האדם, לא יהרגו למעלה ממה שדרוש להם לעצם מחייתם. אלה הקרויים בפינו "פראים" ידעו את הדיברה של "לא תרצח", וידעו גם שאי-אפשר לשמור עליה במוחלט, כי במחזור-הטבע כולו כל יצור חי הורג כדי לאכול. ה"פרא" ידע שהוא תלוי בטבע והוא חלק ממנו, אבל היה לו גם מצפון, ולכן מצא דרכים לישוב את סדרי הטבע, שהם בעת-ובעונה-אחת מנוגדים וקרובים זה לזה (החובה להרוג כדי לחיות) עם סדרה של התרבות (לא תרצח), וזאת על-ידי פולחן של כפרה. סדר הטבע עצמו הוא שיווי-משקל בלתי-יציב בין תחרות לשיתוף-פעולה; גזעים של בעלי-חיים אינם משמידים זה את זה ואינם מתרבים עד כדי כך שיחריבו את אספקת המזונות שלהם, ובמובן זה אין האינטלקטואליזציה—במיטבה—אלא עידונו של היצר.

רבים יטענו כאן בזעף שלא כך הדבר אצל בני-אדם; חייו של איש הנברא בצלם אלוהים הם דבר של קדושה. אך כלום נקבע הדבר אי-פעם מעבר לגבולות מסוימים

המוגדרים במונחים של תרבות והם משתנים מחברה אחת לזולתה, בהתאם לדפוסי המישוג שהיא נותנת לקיומה שלה? כמעט לא היו עוררים על הזכות לקצר את ימיו של אדם אחר כאשר נתנה קבוצת־אנוש סמיכות קיבוצית לדבר במונחי קיומה שלה— הפיזי, הרוחני, או הרעיוני. בכל מלחמה שני הצדדים נאחזים בזכות להגנה־עצמית, ושום צד־לוחם אינו מודה לעולם שהוא התוקפן או שאין עניינו ענין צודק.

הגבולות מצומצמים הרבה יותר שעה שהדברים אמורים ביחיד. ההריגה היא אז רצח, וזכות ההגנה־העצמית מוגבלת למקרים שבהם מאיימים על חיך במישרים. רק רשות הזוכה לסמיכות קיבוצית רשאית לפסוק בדבר חייו או חירותו של הזולת, ומנגנוני ויסות אלה מבטיחים גם את קיומה של הקבוצה.

יש הרבה סוגים של פשרה בין התרבות לטבע, והם נראים שרירותיים מפני שאגב הנסיון לישב אמונות—מוצרים של תרבות—עם חוקי הטבע מנסה התרבות להסוות את חזירתה לסורה. היו חברות שבהן הקריבו את הילודים, ואחרות שבהן הקריבו את הזקנים, כי במשקים של דלות יש לקבוצה האנושית ענין חיוני בשמירה על שוליים של בטחון לעצם קיומה. הנה כך, בהחל החורף של אזור־הקוטב מוציאים האסקימו־סים כמה מן הזקנים למות בשממה הקפואה. שום יחיד לא קיבל את ההחלטה בעצמו; הקבוצה כולה החליטה: תמיד היתה סמיכות קיבוצית נחוצה לחזרה אל סדר הטבע לשם הבטחת הקיום. אין ספק שבעינינו האסקימוסים אכזריים מאד, אבל אנו שוכחים שייסוריו וגסיסתו של האסקימוס הזקן אָרכו כמה שעות ואילו מיתה מודרנית בבית־זקנים נמשכת חדשים על חדשים. במזרח, למשל, על סף המאה הנוכחית, בקרב יהודים שחיו על גבול הרעב, סברה היתה שטיפול רפואי הוא הפרעה חוטאת לרצון האלוהים. הפיקוח על הילודה נחשב עוון פלילי, אבל הרעיון כי גזירה היא מלמעלה מי יחיה ומי ימות שימשו אמצעי גולמני להמעטת הילודה ולקיצוץ משך־החיים הממוצע במשק ירוד עד־לחמלה. בשם הדת ניתן אישור להזנחה.

למעשה יש אפוא קבוצות־אנוש המקצרות את חייהם של בני־אדם כאשר שוליי הבטחון שלהן ביחס לאספקת המזון מצטמצמים עד כדי סכנה. אבל דווקא מפני שאין ספק שהתרבות משפיעה על הסביבה הטבעית שלנו הרי ההקבלה לכך היא שכאשר שוליים אלה מתרחבים הודות לתנאים מעשה־ידי אדם אותה קבוצה אנושית הנהנית מהם מתעצמת על־ידי שהיא מרבה את הילודה ומאריכה את משך־החיים. חכמת־רפואה אִמפירית התפתחה בעקבות שאר המצאותיו הקדומות של האדם, כגון חקל־אות, גידול בהמות, מכשירים וטכניקה, שהעניקו יתרונות מכריעים לקבוצות של תושבי־קבע ויושבי־עיר.

אך הגיוני הוא הדבר שכל זמן שלמרות השיפור בסיכויים תנאי הקיום עדיין היו תלויים בשערה וצפויים לאיום מתמיד נראו חיי האדם בחינת טוב מוחלט, שפל המרבה בו הרי זה משובח. האמונות שלנו מושרשות בנסיון הזה של אלפי־שנים. למעשה, כמעט אין אנו יודעים מהו משך־החיים ה"טבעי" ליחיד נתון כלשהו, וזאת משום שקבוצות־אנוש שרויות בכל מיני צירופים משתנים בין התרבות לטבע. אין אנו יכולים לדעת אם היה איש זה או אחר נשאר בחיים לולא איזה ניתוח קיסרי או

טיפול אנטיבייזטי. משך-החיים ה"טבעי" בחברה כלשהי אפשר להגדירו רק כמוצע סטטיסטי. המדע הרפואי, שהוא מוצר-לוואי של התרבות, התפתח במידה עצומה עם צמיחתה של חברת-שפע מערבית, תעשייתית היכולה לכלכל יותר אנשים ולאפשר להם חיים ארוכים יותר, עם שהיא מרחיבה בתמידות את טובות-ההנאה שלה ואת מעגל מפיקיה. האמונות שלנו עוצבו על-ידי כלכלה של מחסור יחסי, שהקדימה בימים רבים את התפוצצות המהפכה התעשייתית והטכנולוגיה, ולכן מדרך-הטבע עדיין הסירוב להאריך חייו של אדם בכל האמצעים האפשריים משול בעינינו כקיצורם הזדוני—כלומר, כמוהו כהרג בעינינו. זהו דבר הגיוני בכלכלת-שפע, שבה אין לכאורה כל יסוד של ממש לשוב אל הטבע ולהגביל את הילודה או את משך-החיים. אך כתוצאה מכך הזקנים בחברות מפותחות מאריכים ימים הרבה יותר ממה שהיה הטבע חייב, בלי שים לב לעובדה שאותן שנות-חיים מוספות גוזרות על הזקנים לעתים קרובות עינויים סאדיסטיים, מהגם שכיחידים וכחברה אין אנו מוכנים לעשות את הסידורים הנאותים ולהקריב את הקרבנות הדרושים על-מנת לטפל בהם. יש לי ידידים המספרים על הורים זקנים שהתחננו ושועו שירשו להם למות בשקט, אך בלי רחם ניתחו אותם כדי לזכותם בעוד כמה שבועות של עינויים. ידידה אחת אמריקאית הנשואה לישראלי סיפרה לי על אמא שלה. "היא נמצאת בבית היפה ביותר שבנתה הקהילה היהודית של ניר-יורק, בית בעל ציוד משוכלל מאין כמוהו. אבל אמא גוועת לאט-לאט מרעב מפני שידיה רועדות, ומפני שיש בה פחד שגעונו מהזדהמות אין היא מסכימה לאכול. פשוט אין שם די אחיות להאכיל את החולים. בקרוב יהיה צורך להמציא מכונה אלקטרונית להאכלת זקנים. אז אולי תהיה יד מלאכותית שתתן לזקנים טפיחה של עידוד על ראשם".

בחברות תעשייתיות הרי אפילו כיום מספר הלידות והמיתות ומשך-החיים שבין לידה ומוות, ביחסם לתנאי הקים, מוסיפים להעסיק את הבריות ולהדאיגם תדיר. הרבה חברות מזדקקות כיום לשיטות של פיקוח על הילודה, עם שהפער בין חברות-השפע לחברות הנחשלות והעניות מתרחב והולך. בעוד אשר בראשונות נאלצים זקנים לסבול חבלי-גסיסה שאין להם קץ, הרי באחרות רוב בני-האדם מתעטפים ברעב. אכן, הנהגת מושגים מערביים של היגינה בעמים נחשלים גרמה נזק רב מתוך שסייעה להתפוצצות האוכלוסיה, משום שלא היו במקביל לכך דאגה או תיכנון לפרנסתה של האוכלוסיה הזאת הגדלה. במובן זה הקיום איננו קיום פיזי בלבד אלא הסתגלות לתנאים תרבותיים המאפשרים לקבוצה לעמוד בתחרות במונחים שאותם קובעים ה"מפותחים" ביותר.

אפילו בחברות-שפע מערביות ניצבת, בסופו של חשבון, שאלת הקיום; כדי שיוכלו צעירים "להתקיים" בחברה בעלת אוריינטציה טכנולוגית צריכים הוריהם, או החברה עצמה להשקיע הרבה יותר בחינוכם, על-ידי הטלת מסיים, המושג של כושר-תחרות המאפשר לאדם להתקיים ולהחזיק מעמד יש לו חשיבות גורלית, כי אותם שאין להם כושר-תחרות—בין מיעוט, עם מנוצח או לקויי-שכל ובין זקנים-חולים—צפויים להיחשב קטיגוריות תת-אנושיות, אנשים המשופנים במוסדות מיוחדים, או אנשים שחיי

רותם נתונה להגבלות אחרות. ראוי לציין שבארה"ב התארגנו הזקנים בעצמם לקבוצת-לחץ, "ליגת האזרחים הקשישים", וקומץ קטן זה של כוח הועיל יותר מכל המליצות האידיאליסטיות השדופות בדבר כיבוד האדם בהעברת הצעת-החוק לעזרה רפואית, כנגד רצונה של... ההסתדרות הרפואית האמריקאית.

דורות, ממש כמו קבוצות אֶתניות ומעמדות חברתיים, מקושרים ביניהם על-ידי סולי-דאריות ותחרות המכוונות לאיזה שיווי-משקל רופף, שבתחילה גורמים תרבותיים חדשים מערערים אותו תדיר ואחרי-כן הם מנסים להשיבו על כנו. עתה עומדים אנו באחת התקופות החמורות האלו של משבר חריף.

השיטות המודרניות של הייצור התעשייתי הגבירו את ההתנגשות היסודית בין הטבע לתרבות, דווקא משום שנתמעטה התלות הישרה של אספקת המזון שלנו בטבע. מגדלים עופות ובהמות בכמויות עצומות כדי לספק לנו חלבונים, ואין בנו הרגשה שאנו חייבים איזו התנצלות לבעלי-חיים הולכי על-שתיים או הולכי על-ארבע על כי שחטנו אותם, כי רק לסיפוק צרכינו "ייצרו" אותם. התרבות, שהיא המצאה שלנו, תיוכה בינינו ובין עולם-הפורה, שכן מצויים בידינו האמצעים הטכנולוגיים ליצר כמויות גדולות הרבה יותר מכפי יכלתו של הטבע בעצמו. במקביל לכך נתמעטה הסולידאריות שלנו עם מלכות הטבע. איזה נהג של מכונית מאַט מהירותו כדי שלא לדרוס אותם כלבים וחתולים תועים שמעיהם שפוכים על הכבישים? אנחנו סובלים את קיומם כל עוד אינו מפריע לנו, ואנו אדישים לגמרי לאורח מיתתם המביש.

במובנים הרבה, כך הדין גם לגבי זקנים. הם "הכלבים הנדרסים"—או אולי השעירים—לעזאזל—של הציביליזציה המודרנית. ממש כמו שעם השפע החדש שלנו נעלמה סולידאריות מסוימת בין האדם לטבע, כך גם נעלמה הסולידאריות בין הדורות, אף כי על-פני השטח הארכתם המלאכותית של החיים מכוונת לעורר את הרושם ההפוך. אבל הטיפול הניתן הוא טיפול טכני, לא אנושי. אנו מכפרים במחיר הרגשי והכספי הנמוך ביותר שבגדר האפשר. כביכול אומרים אנו: "צאו וראו כמה אנחנו בני-תרבות, כמה אנחנו נוהגים כבוד בחיים; אנו מטפלים בחורבות-אדם אלו". אוראז יכולים אנו להעמיד פנים ש"בעלי-מוסר" הננו והחיים "קודש" בעינינו.

עם שאנו משתלטים על הטבע וכופים אותו לשרת את צרכינו מתקוממים אנו, בגאון תנו כי רבה, על מציאות המות, באשר היא מזכירה לנו שבסופו של דבר עדיין הטבע פוסק, שאין אנחנו—על-כל-פנים, לפי-שעה—בני-אלים הרודים בארץ ובחלל החיצון אלא סתם יצורים הנוולדים, מתרבים ומתים ככל זולתם. אבל בתוך כך אנו מאריכים באורח מלאכותי את ימי הזיקנה, אולי בדרך חילול-שם-שמיים, ועם זאת גם בזים אנו לה ומעלים אנו את הנעורים לדרגת אידיאל. בחברות המסורתיות מכבדים היו את הזקנים משום שסימלו את הצבר נסיונה של הקבוצה, אך כיום יודע כל ילד על טילי-חלל יותר מסבא שלו והוא חש בעמום שהאדם קנה לו הרבה מן הסגולות שיוחסו לשעבר לאלהות—כגון הכוח הכל-יכול של האנרגיה האטומית, או הכוח המצוי-בכל של מערכת-תקשורת מודרנית. כל ילד חש שאם יקבל את מושגי הטוב-והרע של סבו ישתייך לקבוצת-האדם המפגרות והנחשלות. איך יוכל אפוא לנהוג כבוד בזקנים

הפושלים שאך ממשיכים הם בחייהם עד בלי די. הצעירים יכולים רק להיחרד עד-למעמקיהם בתפסם מתוך ספק-הכרה כי לכך יגיעו גם הם, אבל הערכים האפקטיביים—כגון עננה, חמלה, אהבה, סולידאריות משפחתית וקבוצתית—שיוכלו לעזור להם להשלים עם ממשות המוות, וכן גם הקשרים המקשרים בין הדורות, כל אלה הם ערכים שספק אם התרבות המודרנית מדגישה אותם—אלא בימי מלחמה כמובן.

החטיבות החברתיות העתיקות שקישרו בין הדורות הוחלשו על-ידי אידיאולוגיות המגדירות בני-אדם במונחים של המונים שיחידותיהם ניתנות להמרה הדדית—הפועל, הצרכן, המפלגה, תנועת-הנוער—וככל שקל יותר לנהל בתוכם את בני-הנעורים כך מרוממים אותם יותר לדרגת אידיאל. את המתים זוכרים ומכבדים במידה שנפלו קרבנות לטבח המוני—כמו ב-11 בנובמבר, או ביום-השואה—או בשעה שהביאו חורבן על אנשים כה רבים עד שהם ראויים למאוזוליאון-ענק.

איך יכולים הצעירים לנהוג בחיים, או בזקנים, כבוד החורג מן החזרה המילולית על כמה מליצות המצילות את מצפונם במחיר-מיזער שעה שהם מקבלים את הרושם כי דור חדש הם שקם כמעט מאליו ושונה מן הקצה אל הקצה בחסדה של אידיאולוגיה? בישראל, למשל, גברה הנטייה לחלק את החיים לקבוצות-גיל, מגן-הילדים ועד מושב-הזקנים, כולל תנועת-הנוער, וכל קבוצה נוטה לגדור עצמה במוסד ה"מתאים", עד שתחושת האדם החי את משך-חיינו מתוך זיקה לאנשים אחרים נתרופפה מאד. בתי-הספר שלנו לימדו את הילדים לראות בהוריהם שהם "עולים חדשים" גזע נחות, וככל שהוסיפו אנשים זקנים להגיע לארץ-ישראל התלוננו צעירינו לעתים קרובות שהארץ הופכת להיות מושב-זקנים—בלי שיהיה להם, כמובן, מושג קל-שבקלים מה טיבם של אותם ייסורי-גסיסה המתמשכים עד-איך-קץ ב"בתי-הזקנים" שלנו. אם עדיין מאמינים אנו בכבוד האדם, ובכבוד הורים, הרי עלינו למחות נגד הרבה מן הערכים-כביכול המוחדרים בילדים, ולשקול אם אמנם כדאי לחיות יותר ויותר שעה שהזיקנה נחשבת ראויה לבוז וקלס.

כלום לא נוכל לנסות לפחות ליצור קהילת-אנוש אשר בה יש בין הדורות קשרי-סולידאריות שבמונחים של תרבות ידמו למחזור-הטבע, שבתוכו הזרע הנובט "זוכר" את הפרח המת? קהילת-אנוש אשר בה ה"לעפר תשוב" מתקבל אמנם כסדרו הנחרץ של הטבע, אלא שהאדם כאיכות מכובד בה יותר מן החיים ה"מעופדים" ככמות של תהליך ביו-כימי ל"צריכה". רוצה לומר: ציבור שיעניק לזקנים טיפול של אהבה, במונחים אנושיים, ולא יאריך סתם את חבלי-גסיסתם.

חובה עלינו לתת את הדעת לפער שבין הסביבה התרבותית הממשית שלנו ובין צורת תגובתנו עליה. אולי ראוי שנפחית את הכמות למען יוכל בן-האדם להיות שוב לאיכות—איש חי בתוך קהילה שאליה הוא שייך. קיצוץ הילודה וקיצורו של משך-החיים הממוצע אולי יהיו דבר בלתי-אנושי פחות מהפצצות מרופזות, מלחמה אטור-מית—ובתי-זקנים.

כל כמה ששינוי החברות המודרניות את תנאי הקיום, עדיין הן תלויות בטבע וחיובות להתפשר אתו מבחינה תרבותית. והנה, במונחים של תרבות, השאלה אם זכאים אנו

להאריך חבלי־גטיסה ולהשפיל את בן־האדם בשעה שהטכנולוגיה הרפואית חוללה תמורה קיצונית כל־כך בתנאי הקיום היא שאלה מוסרית ומיטאפיזית שעלינו להביט בה עין־בעין. הכדאי להוסיף סכום זה של סבלות־אנוש שעה שאין תקוה להחלמה, שעה שהאדם הוא הנותן—או המכריח לקחת—מה שהיו אלוהים או הטבע נוטלים? הטענה הרוחנית בדבר ערכו של הסבל, ספק אם יש בה הגיון. כשאנו רואים איש זקן מצוות מכאב משך שבועות או חדשים, או שוכב בלי הכרה ונושם מתוך שפופרות, או "מתאושש" עד כדי כך שמצבו מדפאז והוא מביע בגימגום את צערו על שלא קם בו אומץ־הלב לטרוף את נפשו בכפו—אם דבר זה מוסיף "עושר רוחני" הרי שתפיסת־החיים שלנו היא סאדיסטית במהותה, כי אם החיים טובים הינם, או צריכים להיות טובים, הרי לא רק לסבל ניתנו אלא גם להנאה.

אין זה סותר את המוסר שתהיינה חברות מודרניות בודקות איזה חלק מן ההכנסה הלאומית יש בכונותן להקדיש לחינוך, חימוש, בנייני־פאר, פיתוח, מחקר, מלחמה—וטיפול בזקנים. אם, נניח, אומרים אנו להוציא רק 0.5% מתקציבנו לזקנים, וסכום זה מבטיח דאגה רק לחמש שנים אחרי גיל הגימלאות, הרי שטות פלילית היא להאריך חייהם של בני־אדם בלי סידורים נאותים שיאפשרו להם להיות חיים נוחים ונעימים ככל האפשר. אין כל בושה באומד המחיר הכספי של "מיבצע זיקנה", אבל חרפה היא להירתע מן המחיר תוך כדי העמדת־פנים שהחיים הם קודש, שהאדם נברא בצלם־אלוהים, ושהזקנים ראויים ל"כבוד הורים". וחשוב יותר מזה, מעבר לצד הכספי, הוא הצורך לעיין בכמות האהבה והדאגה שמוכן האדם להקדיש לזקנים.

הואיל והאתיקה שלנו עודה מעצבת את רגשותינו, הרי אולי בפרשנו מחדש את הערכים האתיים בתחולתם על התנאים המודרניים של זיקנה ומוות נוכל לעיין מחדש, במיזער־הסכנה, בקווי־המדיניות שלנו ולתקן את עמדותינו. חייבת הקהילה לכבד את האדם ולא סתם לשמר תהליך מואט של רקבון החומר, וככל אשר יקשה להעריך אדם בתקופה של תרבות המונית הרי אולי דווקא על־ידי טיפול אנושי בבני־אדם נוכל להדוף במירב ההצלחה את הסגות־הגבול של הטכנולוגיה ואת הדה־הומאניזציה הנובעת ממנה ומשחיתה את כולנו.

האדם והקהילה

אין לי הגדרה לאדם אלא זו שהוא רואה עצמו בחינת אדם, והוא סובל כאשר בעיני זולתו הוא חדל מהיות אדם בעל תכונות אישיות, פרשת־חיים, רקע חברתי ורשת של יחסים אנושיים. יכול אדם לקבל החלטות גורליות ביחס לחייו. אף איש זקן אינו בוחר מרצונו לסיים את חייו במושבי־זקנים. זוהי החלטה שאחרים מקבלים בשבילו. אדם יש לו שם, אבל בבתי־זקנים הכינויים "סבא" ו"סבתא" חלים בדרך־כלל על הכל. אפילו בזיקנתו, אדם מי ששייך היה פעם לקהילת־אנוש והוא זכור לה, וכך בעצם היו גם המתים. זוכרת אני שסבתי היתה מספרת לי שמדי־שנה היו הנשים והטף הולכים באביב בימי־ששי לבית־הקברות היהודי בתוניס "לארוח לחברה עם המתים". "הוי איך בכינו ומרטנו את לחיינו!" היתה אומרת. "אחר־כך היינו מתישבות בין

הקברים ומוציאות את כל דברי־המאכל הטובים שהבאנו אתנו ומפטטות וצוחקות, בעוד הילדים משחקים במחבואים בין המצבות. כשהיינו נעצרות אצל הדוד פראג'י זכרנו תמיד את השירים המצחיקים שהיה מחבר לחתונות".

המתים הללו היו חלק מקהילה חיה, פשוטי־עם, אבל מיתתם לא היתה אלמונית, והזיכרון היה מקשר בין הדורות. כיום אולי הנולדים רבים כל־כך עד ששוב אין אנו מכבדים את החיים ואין אנו זוכרים את המתים. ועם זאת הרי אנשים פשוטים, אפילו בארץ־הגירה חדשה כארצנו, דומה כי חי בהם רגש עז הרבה יותר ליחס הזה של האדם לקהילה מאשר בקרב המוסדות ה"מוסמכים".

אבי, למשל, אף כי בגיל קשיש בא לישראל, קנה לו ידידים בשכונתו. נהנה היה ללכת לבית־קפה קטן שבו היה הדוור, פועלי־הבנין, השרברב ומוביל־הגז שוהים להפסקת־הצהריים. נהנה היה להקשיב לשיחותיהם, והם העריכו את סיפוריו על המזרח המופר לו, והואיל וכמעט לא ידע את העברית של ימינו מזדמן היה תמיד מישהו שיתרגם מערבית לעברית וליידיש. כשהיה אבי ב"בית־מרים" ביקשו רוב הידידים האלה לבקרו, אך אני אמרתי להם שאין הוא רוצה בביקורים בבית־החולים. מוביל־הגז הצטער לשמוע זאת ואמר לי: "יודעת את מה הייתי אני עושה על מקום העירייה, הסוכנות היהודית, קופת־חולים וכל אלה? ובכן, רא'י, הנה כאן בשכונה יש שני בתי־אבות וגן גדול ביניהם. האם לא היו יכולים לבנות אגף נוסף לעוד עשרה או שנים־עשר איש, למשל, בשביל כל המקרים בשכונה הזקוקים לטיפול מקצועי? מעבר לרחוב יש סניף של קופת־חולים, שבו יוכלו הרופאים לקבל את החולים הזקנים. אבל בגיל הזה, במצב הזה, זקוקים בני־אדם יותר מכל לחברה, להרגיש בחיים סביבם. הזקנים לא היו חשים עצמם מנותקים כל־כך מן החיים אילו הוסיפו לגור באותה סביבה, כשהם מוקפים קרובים וידידים. אפשר היה להחזיר אותם הביתה כאשר חל שיפור במצבם. הקרע לא היה אז חמור כל־כך, כמו עונש... ובימים־עברו גם היה לכל כפר בית־קברות משלו, ממש כמו בית־ספר ומשרד־דואר משלו. היה זה מרגיע לדעת ששם תישאר, קרוב לאנשים שאֵתם חיית. יישובים עניים ביותר יכולים לעמוד בכך. רק עשירים אינם יכולים".

צדק מוביל־הגז. קהילה מתגבשת בסביבה זו שעיקרה שיכונים של "עולים חדשים", והיא צומחת עם השנים, עם הסחף של זכרונות משותפים, וזאת למרות הניידות המוגברת של בני־האדם בימינו. הטיפול בזקנים בקהילה שבה גרו הוא יקר יותר, אבל אנושי יותר. באותו בית־אבות בו התגוררו הורי היו שני מקרים נואשים הרבה יותר מזה של אבי. היתה שם זקנה אחת משותקת, בלא נפש אחת קרובה בעולם כולו. לאחר מערכה עם העירייה, שלא נמצא לה תקציב למקרים מעין אלה זמן רב לפני תום שנת־התקציב, השיגה העובדת הסוציאלית האחראית שתבוא מטפלת שעתיים ביום לנקות אותה, לבשל משהו בשבילה, ולהאכילה. המקרה השני היה זה של זקן סניילי שבהתקפות של חמת־זעם היה מרביץ באשתו בכל הכוח שיכול לאזור. הוא מת בטרם תוכל העירייה לשכנו במעון, ואנשים בשכונה העירו במרירות: "במותו עוד הספיק לחסוך קצת כסף לממשלה".

טיפול אנושי ולא סתם טכני בזקנים—ואם אפשר: בתוך הקהילה בה הם חיים—לא יהיה חסר-טעם כל-כך. במקרה של אבי ביקש הרופא צילום-רנטגן, לאחר שאיבחן שבר בירכיים. מצוידים ב"פתק" שאי-אפשר-בלעדיו הובלנו אותו באמבולנס של מגן-דוד-אדום לבית-החולים איכילוב, שבעינינו הפך להיות התגלמותה של הרפואה הביורוקרטית. חדר מקרי-האסון קטן הוא ביחס למספר המקרים שבהם הוא מטפל, ודחקותו מזועזעת עוד יותר כאשר משווים אותה לדונמים של אולמות ומסדרונות עזירושם ומצופי-שיש שבהם צריכים בני-אדם לעבור כדי להשיג את הניירות השונים הנחוצים להם. מחדר מקרי-האסון מעבירים את החולים לטיפול או לפעמים ל"מיון" סתם. עשרות חולים, רבים מהם על אלונקות, מחכים עד שיבוא תורם לצילום-רנטגן במסדרון שבחורף מנשבת בו רוח-פרצים קרה מבעד לדלתות הנחבטות בקול שאון. אם הוציאו כסף כה רב אולי אפשר היה להוציא רב עוד מעט על דלתות-בקרה אלקטרוניות, כמו בסופרמארקטים ובבנקים—אבל דומה כי נוחותם של החולים רק לעתים רחוקות היא שיקול ראשון-במעלה. כאשר הוחזר אבא ממחלקת הרנטגן לחדר מקרי-האסון אישר רופא מוטרד וחפוז כי אכן שתי ירכיו שבורות, אמר שאין מה לעשות, ונתן עוד "פתק" הדורש להחזיר את החולה כעבור חודש ימים לצורך תצלום-רנטגן נוסף, כדי לראות איך גרפאו השברים לאחר חודש של חוסר-תנועה. אבא לא נתקבל לאגף-השיקום, ואנו גם לא קיבלנו שום הוראות איך לטפל בו. הוציאו אותו על אלונקתו לאולם-הפניסה, ולמעלה משעה חיפינו עד שיבוא האמבולנס ויסיע אותו הביתה. תצלום הרנטגן תויק בתיקים, שבהם מטפלים כראוי. אבל מה בצע בתצלום-רנטגן אם כל הטיפול בחולה אחרי-כן מתבטא רק בטיפול בתיקו?

אפשר אפילו שכל אותן גרירות, משיכות, דחיפות והרמות של זקן נפחד ותשוש-כוח מחמירות את מצבו הכללי. תצלום-רנטגן מועיל לקביעת אבחנה, אבל רק אם בא טיפול בעקבותיו. מוסכם הוא בדרך-כלל ששברים אצל זקנים יש בהם סכנת-מוות, ובכן מה טעם להעמידם במסה זו אם אין מה לעשות? בעצם הרי זה בזיון האדם. מה-שונה היה הדבר, ועד-מה מועיל היה יותר במונחים אנושיים, אילו היתה מרפאה מקומית קטנה ובה אחות מאומנת שהיתה עוזרת לנו לטפל בחולה שלנו בבית, או אילו יכולנו לעזור לה לטפל במרפאה. יש, למשל, שיטות להרמתם ולהפיכתם של חולים שאינם יכולים לזוז, ויהיה זה מועיל הרבה יותר אם ילמדו את המטפלים בחולים מעין אלה להשתמש באותן שיטות תחת שיעשו תצלומי-רנטגן ויתייקו אותם לדור-יבוא.

מתפארים אנו לעתים קרובות שהחוקים הראשונים לבטחון סוציאלי מצויים בתנ"ך, אך אף-על-פי שאנו מתימרים להיות סוציאליסטים החדורים ערכים של הומאניזם יהודי, דומה כי מקבלים אנו כמה מן הצדדים הגרועים ביותר של הטכנולוגיה הארגונית האמריקאית בלי לזפות ביעילותה. ואולם מתוך המסורת התרבותית שלנו, של המקום הזה, נוכל לגלות כוח-יוצר גדול יותר, אפילו בשימושה של טכנולוגיה ובטיפול בזקנים. בימים עברו היו הבריות, במיוחד במזרח, היים במשפחות "מורחבות"

מלוכדות, לעתים קרובות באותה סביבה עצמה. הרבה מבני המשפחה היו מתחלפים, ביניהם בטיפול בחולים הרתוקים למיטתם, והנטל לא העיק כל־כך על האחראים הראשיים לטיפול בהם. עכשיו רוב המשפחות מתגוררות בדירות קטנות ופזורות בהרבה ערים או ארצות. הסולידאריות המשפחתית הישנה, על העידוד שהביאה עמה, היתה למעשה כלא־היתה, בלי שימציאו השירותים הסוציו־רפואיים שלנו משהו שיוכל להשתוות לה. ועם זאת הרי דווקא לכך היו צריכים להתור, לכבד את האדם הן בדמות החולה הזקן הן בדמות המשפחה.

בכמה וכמה דרכים הטיפול בזקנים וחבלי־גסיסתם המתמשכים שזקקים את האישיות, ואותו חוש הטבוע בנו לכבוד־העצמי של האדם דין שיפעל לא רק לגבי הזקנים אלא גם לגבי המטפלים בהם. רק יצורי־אנוש יוצאים־מגדר־הרגיל יכולים לחיות בסמוך להתנוונת פיזית ולסבל נפשי מעין אלה בלי שייחרדו עד־למעמקיהם. אם אין אדם נעשה קשוי ושווה־נפש, סופו שתשתנה עצם תפיסת־המציאות שלו. משך חדשים על חדשים לא יכולתי לראות אלא חלאים ורקב ולהריח מק ומסוס בלבד, והאביב, אף גם החיים עצמם, דומה היה כי הם שקר איום כדי־כך שלכאורה לא היה טעם עוד להוסיף לחיות.

פעם אחת כשהסיעני שמעון, המנהל של בית־מרים, בחזרה לתל־אביב, אמרתי לו: "אינני יכולה להשתחרר מן המראות שלנגד עיני. נדמה כאילו שום דבר לא יוכל להיות שקול כנגדם. איך אתה והאחיות ממשיכים בזה, יום־יום, בלי להישבר?" "לעולם אין מתרגלים", השיב שמעון. "אני מגסה, למשל, שלא לספור את החולים שלנו מעולם. יש לי אמונה תפלה בענין זה. כשאני חייב לספור אותם...", הוא צרד באצבעותיו, "אחד נעלם. ואין לנו די פנאי לחיות דברים אחרים בחיים שימציאו לנו פיצוי על כל הסבל שבו אנו מטפלים כאן. אני עובד בין שתי־עשרה לשש־עשרה שעות ביממה. אני מבטיח לך שעד שמגיעה שעת־לצאת לחופשה הריני זקוק לה מאד. וחוץ מזה, לא קל למצוא אנשים המוכנים לעבוד עם חולים כרוניים זקנים. החולים האלה זקוקים לפחות לשש שעות טיפול ביום. כשאחדים מן העובדים עוזבים, עלינו למלא את מקומם כמיטב יכלתנו—אך למרות כל המאמצים אין אנו יכולים לתת אז לחולים מה שנחוץ להם, גם לא להשיג עובדים מן הסוג שהיינו רוצים לקבל. כמה מן האחיות שלנו הן יוצאות־מ־הכלל, אבל אי־אפשר להאשים את רוב אלה שעושים עבודה ממין זה אם בעיניהם אין היא אלא עבודה סתם".

יכולתי להבין שהרוב אינם יכולים לעשות את המלאכה אלא אם כן יקשיחו לב וייאטמו מרגש. המפתיע היה דווקא מה רבות האחיות שהצליחו להישאר אנושיות, שהתקשרו אל אחדים מן החולים ודאבו על פטירתם. נקל היה לי פיי־כמה להבין שאחדות הקשיחו לב הואיל ואני עצמי הצלחתי לשאת בנטל החדשים הלל ורק הודות לשימוש מופלג בסמי־הרגעה. כשאדם עד לתהליך אטי זה של התפוררות וריקבון נשחת משהו ביחסו אל החיים, אולי לעולם־ועד, רק מפני שלפתע הוא תופס כי מיתה "טבעית" היא דבר ששוב אי־אפשר לסמוך עליו.

אנשים אשר להם הורים זקנים במעון הם מעין אגודה חשאית—ואם גם אגודה

שהיא חסרת־ישע לעומת הביורוקרטיה הטכנו־רפואית המצויה־בכל—ואחד מנושאי שיחתם העיקריים הוא אם צריך או לא צריך להתאבד לפני שמגיעים לסוף מעין זה, ומתי יש לעשות זאת? אם אדם שדעתו צלולה עליו בתכלית ישאיר הוראות שלאחר גיל מסוים לא יתנו לו טיפול רפואי ויניחו לו למות במהירות ובאפס־מכאוב ככל האפשר, הרי מבחינה משפטית יהיה הדבר בטל־ומבוטל. אבל אם אין לאדם זכות לשים קץ לחייו, מה הרשות לרופאים, מוסדות־סעד, חוקרים ומפעלי־תרופות לשים להם קץ למעשה, בלי הסכמתו של הנוגע בדבר, ובלי התחשב בהשפעותיהם של האינטרסים המדעיים—והכלכליים—האלה על חייהם של בני־אדם? "מומחים" אומרים שהכל חפצים להאריך ימים ומתיראים מפני המוות, אך אולי הטכניקות והסמים החדשים האלה מאריכים גם את מורא־המוות. הרצון לנוח הוא אולי טבעי ולגיטימי במסיבות מסוימות לא־פחות מן הרצון לחיות, והביטוי "לנוח בשלום" משקף עמדה זו. מה אנו יודעים על כך באמת? אולי תקופתנו המרוכזת־במחקר יכולה לברר מה הרגשתם של אלה הנדונים למיתה מודרנית, ושל החוזים בתהליך האיום הזה, לגבי אותו ענין.

לדבר אחד שמתי לב: זקנים אוהבים את המראה והקול של ילדים קטנים, משל כאילו נחוצה להם ההבטחה שהחיים נמשכים עם שחייהם האישיים שלהם הולכים הלוך וחסור, ודומה כי דבר זה טבעי לא־פהות ממורא המוות. בבתי־זקנים, כאשר הללו מקבלים טיפול מבחינה טכנית אך מנותקים מן החיים, עשוי מורא זה להתמשך עד כדי אכזריות.

בהקשר הישראלי המיוחד שלנו יש לתת את הדעת על עוד צדדים בשחיקת מושג האדם והכבוד־העצמי של האדם. לאחר קבורתו של אבי עשינו את הסידורים הנחוצים להקמת המצבה. אבא היה קשור קשר עמוק למסורת היהודית, אף כי מעולם לא היה אדוק. לכן דומה היה כי מן הדין שיחרטו את התאריכים של לידתו ופטירתו בספרות עבריות ורומיות על מצבתו. אבל החורט אמר לנו שלעולם לא יקבל מן החברא־קדישא רשות לתאריכים לפי הלוח הנוצרי, ויש לחרוט רק את התאריך ה"עברי". הוא אמר לנו ש"כמה עולים חדשים מרומניה היו מוכנים לשלם 5.000 ל"י כדי לראות תאריך האומר להם משהו, אבל לא היתה ברירה". העירותי שבבתי־קברות אחרים בישראל ראיתי ספרות רומיות, כמו למשל על מצבות משנות ה־80 למאה שעברה בזכרון־יעקב, ובכן למה לא יהיה הדבר מותר בחולון של 1966? ההסבר של החורט היה שכאשר נכנסו המפלגות הדתיות לקואליציה העירונית היה זה אחד הוויתורים שהשיגו תמורת שיתוף־הפעולה שלהם.

ובכן, לא הייתי מוכנה לריב בדבר זכויות־האזרח על קברו של אבי וקיבלתי את הדין. בכל־זאת נראה לי כי הסכם מסוג זה יש בו משום פגיעה בזכויות־היסוד של בני־אדם מצד המפלגות הלא־דתיות השולטות בקואליציה העירונית, כי בקלות יתירה ויתרו לתועלתן הפוליטית שלהן ואילו הציבור הרחב כמעט ואינו חש בכך. כשלעצמי הייתי מכבדת הרבה יותר את הדת כפי שהיא נוהגת בישראל אילו דאגו הדתיים לבני־אדם ולכבודו של האדם בעודם חיים ולא לשיגרות של פולחן לגבי פגרים.

אותם גדולי־דת שמיחו בקולי־קולות בצורה חשוכה כל־כך נגד ניתוחי־מתים מעולם לא ניסו, ככל שדיעתי מגעת, להגן על הכבוד־העצמי המהותי של האדם, להגדיר מהם החיים, באיזה תנאים רשאים רופאים להתערב כדי להציל נפש, ובאיזה תנאים תהיה התערבות מעין זו סתם סאדיזם וחילול־השם. הם לא הניעו את החברה שלנו להתיצב לנוכח ערכיה המוצהרים ולפרשם מחדש. לא שמעתי מפייהם זעקה גדולה נגד הבזיונות הפפויים על הזקנים, כשם שלא שמעתי את שר־הסעד הדתי שלנו יוצא חוצץ בתוך ממשלת־הקואליציה למען הקצבת סכומים נאותים לטפל בחולים ובזקנים בתנאים הנותנים כבוד לאדם, שנברא בצלם אלוהים. ספק בידי אם המימסד הדתי מסוגל לתת ל"ערכים" שלנו תוכן אנושי מוחשי יותר מן המימסד המדעי או הפוליטי. כולם נמנים על כוחות ה"סדר" והסטאטוס־קוו. אבל אם נבדוק אנחנו כעם את הערכים האלה מחדש, ונגלה התנגדות לפלישותיה של תרבות־המונים מסואבת והייררכיה שלטונית־בירוקרטית לתוך חיינו—בתוך השאר, על־ידי שנדרוש טיפול אנושי טוב יותר בזקנים שלנו ויחס של כבוד לגוועים ולמתים—אראו באמת ניפח חיים חדשים לתוך הקליפה הישנה של אמונותינו, נהיה נאמנים לעצמנו, ואולי בפועל־ממש נהיה מהפכנים.

לדוגמה: לפני חדשים אחדים נקלעתי לאחד הדיונים שנערכו בבית־הספר לעובדים סוציאליים על־שם ברוואלד באוניברסיטה העברית, במסגרת סימפוזיון על "השירותים הסוציאליים והאוניברסיטה". במחיר רב הובאו מלומדים גדולים מרחבי העולם כולו להשמיע הרצאות, ומתוך הומור בלתי־מודע ואם גם מחריד קראו לאנשים הזקוקים לעזרתם של מוסדות־סעד "לקוחות"—"לקוחות" שאין להם כסף, שאינם יכולים אלא "לקנות" מה שמוכרים להם. אין זה מפתיע שבני־אדם באשר הם הושטו מהגדרתו של הסימפוזיון ומדיוניו. אילו הוזמנו אחדים מן ה"לקוחות" הללו להגיד את אשר עם לבם כי אז היתה עצרת המלומדים יכולה "לקנות" מהם דבר אחד או שנים. הנואמים־הכוכבים הסתלקו להם מן המקום במכונית־פאר, ואף לא הציצו במטאטא הזקן והבלה—ה"לקוח" שלהם, להלכה—שעמד תחת הפרזה הגדולה בדבר "השירותים הסוציאליים והאוניברסיטה" והביט בהם בהסתלקם. אולי חשב המטאטא הזה כמוני שבממון שהוציאו על הסימפוזיון המהודר הזה אפשר היה להציל הרבה אנשים בשעה של דחקות נואשת. ככל שאני זוכרת את המוסר המעשי של היהדות, חייב אדם להפריש מעשר מהכנסתו לעניים. בהקשר המודרני יהיה פירוש הדבר, ליחיד, מעשר לפני ניפוי המס, ולגבי המדינה—מעשר מתקציבה של המדינה (אגב קיצוצן של הוצאות־פאר מיותרות עד למיזער). הגשמתו של כלל זה בחיי־המעשה תהיה המהפכה הגדולה של זתקופה המודרנית, מהפכה מוסרית ולא דווקא רעיונית.

המצב בישראל ותקנותו

כאמור, התנאים השוררים בישראל ביהס לזקנים אינם גרועים יותר מאשר במקומות אחרים, אבל אין להשלים אתם יותר בשל כך. גם כאן, על־ידי שהיא מאריכה את משך־החיים, הפתיעה הטכנולוגיה הרפואית את מוסדותינו, ואין זה קל כל־עיקר

למצוא פתרונות של חסד לבעיות הכרוכות בכך—או לממן אותם. אף-על-פי-כן יש תנאים שהם מיוחדים לארץ הזאת, שהיא בחלקה הגדול חברה של מהגרים חדשים, שרבים מן הנמנים עליה איבדו את כל העתודות או החסכוניות שהכינו להם לעת-זיקנה. אבל הבעיה איננה בראש-וראשונה בעיה של הגירה. דומה כי פשוט אין די אמצעים כספיים, אי די מוסדות, לא בקופת-חולים, לא ב"מלבן" ולא בשירותים העירוניים שלנו, לטפל בכל אלה הזקוקים לטיפול-אחות מלא. מקום שעד לפני שנים אחדות נעשו סידורים בשביל כמה מאות מקרים יש לעשותם עכשיו בשביל אלפים, והמוסדות והחוקים הסוציאליים שלנו רק מתחילים עכשיו להדביק את העובדות. הזקנים ה"עודפים" נשפכים למעונות פרטיים, שמחירי האישפוז בהם נעים בין 14 ל-30 ל"י ביום, והפחות יקרים אינם מן הגרועים דווקא. אכן, בהשוואה למחיר של פנסיון בינוני מפליא הדבר שאחדים מן המעונות האלה מצליחים להעניק טיפול טוב-ביחס. אבל אפילו 14 ל"י ביום הוא מחיר שרוב המשפחות בישראל אינן יכולות לעמוד בו, והלחץ על תקציבי המשפחות, בפרט המטופלות בילדים, קשה הוא מנשוא לדור-הביניים, הנקרע בין מה שהוא חב לילדיו לפי הרגשתו ובין מה שמגיע להורים זקנים, ולעתים קרובות התוצאה היא שנברזתה של חרדה ורגשות-אשם שוחקים את השנים שעדיין היו צריכות להיות שנים שוקקות פעילות ויצירה. שלטונות-המס שלנו מפירים בניפוי שנתי של 600 ל"י בשנה לטיפול בהורים זקנים, ואין הם מתעניינים אף-כהוא-זה אם זקוקים הללו לאישפוז לתקופה ממושכת. הוצאה זו מסתכמת במוצע ב-5 עד 6 אלפי ל"י בשנה. יש להעניק הקלות מס לאנשים התומכים בהורים זקנים שהם חולים כרוניים הזקוקים ל"טיפול-אחות מלא". ברוב המקרים מסתכם דבר זה בהרבה יותר מן המעשר המקראי. כמה משפחות בישראל משתפרות למעלה מ-50 או 60 אלף ל"י בשנה? אכן, כדי לשלם אותן 5,000 ל"י חייב אדם להשתפר הרבה יותר, כי פרט לכך יש בתקציבה של כל משפחה סעיפים קבועים שאי-אפשר לצמצמם כגון מזונות הכרחיים, תשלומי משפנתה, שכר-לימוד, תשלומי ביטוח לאומי ומסים ורק למעטים יש חסכוניות ממשיים. אפשר לקצץ רק בתפנוקים ובהנאות הקטנים המסייעים לאושש את המוראל המדופא. הרבה משפחות נכנסות בעול חובות, ולפעמים, כדי שלא להסגיר אב זקן ל"מעון", תווית אשה על עבודתה כדי לטפל בחולה, וכך הכנסת המשפחה יורדת דווקא בזמן שההוצאות מרקיעות מעלה-מעלה—כי הטיפול הביתי גם הוא יכול לעלות ביוקר רב, פרט לכך שהוא מביא לידי יחסים מתוחים במשפחה. פטור-מס, ו/או עזרה ממלכתית למשפחות הנתונות במצוקה מעין זו, דין שיהיו ענין של שכל ישר והגינות אנושית.

כל השאלה של הדאגה לזקנים ומימונה כדאי שתעסיק את חברי-הכנסת. ועדה מורחבת בכנסת, שתכלול את ועדת-הכספים, מין הדין שתסקור את הבעיה כולה, ודין שיבואו לחצים ציבוריים כדי לחולל את השינויים הנחוצים. אלה הם עניינים הנוגעים באורח ישר ביותר לחייהם של בני-אדם, וההון האמיתי שלנו טמון בטבעם של אזרחינו, שהרבה נדרש מהם והראויים באמת לתמורה בשירותים טובים יותר. הקשיים של אוכלוסיית מהגרים מסבכים את הבעיה, אך לא הם היוצרים אותה.

הבעיה המרכזית היא זו של קבוצת־גיל של אנשים—בני 70 עד 90 ומעלה—הנאלצים לחיות בעולם שאינו מוכן לשלם את המחיר בעד חייהם. אמת, "מלבן" מטפל יפה בהרבה מהגרים זקנים, ולא מזמן ביטל את הכלל שלאחר חמש שנות ישיבה בארץ לא היו האנשים זכאים ליהנות מטיפולו. אך אין כל סיבה לכך שבכמה מקרים לא יקבלו מהגרים טיפול טוב יותר מתושבים ותיקים. בבית־מרים היו רוב החולים אנשים שישבו בארץ הזאת שלושים עד חמשים שנה, ורבים מהם מורים ומהנדסים שנתנו לה את מיטב שנות־חייהם. הרוב דיברו עברית, אך אם לרגעים שבו ונזקקו לאידיש, ספניולית, רוסית או ערבית, לא שינה הדבר ולא־כלום לגבי אורח־מותם. קיצבות־הזיקנה שלהם הספיקו לאפשר להם ליהנות מן הזכות לחזות זה בגסיסתו של זה. אשר לעניי־העניים באלו הקרויות "עדות המזרח", הללו מתים כמיטב יכולתם. זכור לי שקראתי על זקנה אחת שהתגוררה עם נכדה במעברת באר־שבע; הנער הרג אותה בהתקף של חימה על שהוצרך להרים אותה סבתא זקנה, שבלי הרף הייתה נופלת מן המיטה ומזדהמת. את המוסדות הסוציאליים שלנו צריך היה לחייב בדין כמעט לא־פחות מאשר את הנער הזה, כי אין להפקיד את הטיפול בבעלת־מום זקנה בידיו של נער מתבגר. הדאגה לזקנים, במידה שהיא קיימת, צריכה להקיף על־ידי הביטוח הלאומי את האוכלוסיה כולה, בלי הבדל מוצא, ותק בארץ וכו'. לכל אחד לפי צרכיו—והצורך הוא לא לחיות עוד כמה חדשים אלא לחיות בצורה אנושית ככל האפשר.

שוקדים עכשיו על פתרון חלקי, והמוסדות השונים שלנו מספקים עזרה של מטפלת לאפשר טיפול ביתי. אך צריך לעשות הרבה יותר, ואת שירותי הסעד והשירותים הרפואיים והסוציאליים שלנו ראוי היה לאחד ולבזר כאחד. על מקום ארגונים מקבילים כגון קופת־חולים, "מלבן", ומחלקת־סעד עירונית המנהלות מערכות מקבילות, צריכה להיות מערכת מאוחדת של ביטוח רפואי וסוציאלי, שתטפל בבני־אדם לפי צרכיהם, בלי להתחשב במעמדם, דתם או תקופת ישיבתם בארץ, ושתכלול מוסדות קטנים המספקים בכל שכונה ורובע טיפול אנושי ולא רק טכני. הביזור יוכל להנחיל את ההרגשה של קהילה חיה, וכל אחד מן המעונות המקומיים הקטנים האלה יהיה לו, מחוץ לסידורים טכניים שווים, אופי מקומי משלו, השונה בשכונת־התקוה מאשר בבני־ברק, השונה בעוספיה ובאום אל־פחם מאשר בדימונה או בקרית־שמונה, אלא שבכל מקום יהיו הזקנים המקבלים טיפול יושבים בסביבה המופרת להם ובתוך הבריות המופרים להם. אפשר אפילו שיהיו המעונות האלה נתונים לניהול ולהשגחה משולבים של מוסד־סעד מרכזי וועד אזרחים מקומיים. בני־אדם יוכלו לפתח רגש־גאווה ביחס למעון השייך לקהילה שלהם, והזיקה המקומית תוכל לספק את השיפורים הפיזיים והשירותים האנושיים הקטנים שאינם בהישג־ידו של גוף ממשלתי. לרכוש כיסא־גלגלים נוסף או וילונים חדשים, למשל, או לקרוא מן העתון באזני אותם חולים שעודם מסוגלים לעקוב אחר החדשות, או סתם לארוח להם לחברה ולספר להם את הרכילות המקומית—זהו "טיפול" העולה על תצלום־רנטגן והארכת חיים בעזרת סמים שמפעלי־תרופות עושים עליהן הון. המפעלים

האדירים באמת, תחת שישקיעו במחקר נוסף ראוי היה שישלמו תוספת־מסים כדי לכלכל בתי־זקנים מתוך רווחיהם הנכבדים. דבר זה יסייע לצנן את התלהבותם למחקר המאריך את ימינו "עד מאה־ועשרים"...

ביורוקרטיה מרוכזת עד־להגזמה היא אחת הקללות שנתקללה בהן החברה הישר־אלית. ביזבוז־הזמן בהתרוצצות במשרדים שונים כדי להשיג חתימות נאותות על פיסות־נייר שלעתים קרובות מתברר כי אין להן ערך, הריכוז הנורא של כוח ושלטון בהכרעת חייהם של אחרים, חולשתו של האזרח הרגיל כנגד פקידות הסעד, הרפואה והשירותים הסוציאליים, על הוועדות המשותפות והמסוגרות שלה, מידת התיאום המופלאה שלה בכל הנוגע לתיקים, חוסר־התיאום הכושל ואולי המכוון במה שנוגע למתן שירותים לבני־אדם—כל הדברים האלה טעונים תיקון מן היסוד ועליהם להיעשות גמישים, דמוקרטיים ואנושיים יותר. העובדים הסוציאליים העומדים במגע ישר עם הבריות הם מוכשרים, ברוכי־הבנה, רבי־טאקט ומזדהים עם הצרות שתחת ידם, אבל קצרה ידם מהושיע והם אובדי־עצות בסבכיה של הביורוקרטיה הזאת המנציחה את עצמה, המשרתת לא את צרכי העם אלא את צרכיה שלה.

מן הדין שיפתחו העתונים שלנו במסע־הסברה שיבהיר לציבור איך השירותים הסוציאליים והרפואיים שלנו פועלים, איך להשתמש בהם, ומה יש לתקן. השלטונות שלנו—הרפואיים, המשפטיים, הדתיים, הכלכליים וכו'—צריכים לכנס כינוסים, אגב השתתפות רחבה ככל האפשר של אזרחים רגילים, לעיין בבעיות המוסריות והמיטא־פיזיות הכרוכות בהארכת החיים על־ידי טכנולוגיה חדשה, ולהגות בתמורות המתחייבות במערכת־הערכים שלנו מתוך מגמה לדאוג לא לכך שיאריכו הזקנים ימים בתוך הזנחה גמורה או יחסית אלא שכל עוד בחיים הינם, ולו גם לא יארכו חייהם כלי־כך, יחוו עוצמה, ויהיו, חלק של קהילת־אנוש.